

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ_____**

У словнику «Нової історичної науки», що зіграв роль маніфесту цього напрямку, до соціальної історії відносилися не без симпатії, але як до чогось, що вже сходить з сцени. Відзначалися зримі риси змін в руслі історичної антропології, «більш чутливої до історії стосунків, ніж до історії структур» [21, с. 519], більш уважною до символічних значень, чим до економічних зв'язків. Інтерес до анатомії цілісної соціальної тканини змінився фрагментованим підходом до роздільних соціальних сегментів, виділених по їх функціональній ідентичності (сім'я, вікові групи, ремесла), по їх релігійній чи ідеологічній спільності, на основі специфічних зв'язків соціабельності (наприклад, академії, масонські ложі, клуби, гуртки).

Статтю про соціальну історію писали два в ту пору молодих історика – Даніель Рош та Роже Шарт'є, які є тепер безперечними авторитетами французької історичної думки. Перспектива була визначена вірно. На зміну соціально-структурної історії поспішала історія ментальностей, історична антропологія. Проте автори словника «Нової історичної науки» передбачили далеко не все. Так, наприклад, в їх словнику взагалі був відсутній термін «політична історія», ймовірно, як безнадійно застаріле поняття. Не передбачили автори і наслідків «лінгвістичного повороту», поштовхів деконструктивізму і багато чого іншого.

Як не дивно, але не історики з третього покоління «Анналів», а батьки-засновники «соціально-структурної історії» виступили піонерами

вивчення ментальностей. Першим був Робер Мандру з його знаменитою книгою по соціальній психології [23], а потім і по історії чаклунських процесів. Ролан Муньє видав в 1964 році знамениту книгу «Вбивство Генріха IV», шедевр французької історіографії, цілком порівнянний з «Королями-чудотворцями» Марка Блока [25]. Цікаво, що дослідження по соціальних класифікаціях, що здійснюються у той час і самим Муньє, і його учнями, залишаються майже не затребуваними в цій монографії, головне в ній – з'єднання «історії ідей» з відновленням світу почуттів, переживань, індивідуальних і колективних мотивацій, з екскурсами в те, що незабаром дістане назву «історії пам'яті». Муньє виявляється в деякі моменти вільний як від власних стереотипів, так і від історіографічної моди, що дає йому можливість обігнати свій час.

Проте соціальна історія зовсім не відмерла на початку 1970-х років. Передусім, тривали пошуки нових підходів до соціальних ієрархій. Цікаву роботу опублікували Франсуа Блюш і Жан-Франсуа Сольнон – «Справжня соціальна ієрархія Старої Франції: Тариф першої капітації (1695)»[8]. В ній аналізувався тариф першого загального прибуткового податку. В ході цієї безпрецедентної (і викликаною екстраординарними військовими тяготами) операції королівські фінансові інтенданти розбивали французьке суспільство на 22 класи, що об'єднували 569 рангів залежно від ставки стягуваного податку. Це і була, на думку авторів, така шукана учасниками дискусії про класи і стани, єдина («синтетична») соціальна ієрархія. Вона відбивала реальну структуру французького суспільства, відповідала думкам сучасників (за принципом: «сучасникам видніше»), носила цілком об'єктивний характер (фінансовий документ, все-таки). В той же час, на думку авторів, дані цього джерела можна використовувати для вичленення індивідуального рангу практично будь-якого підданого «Короля-сонця». Колеги зустріли відкриття «істинної» ієрархії дуже насторожено. Головним запереченням був суто утилітарний

і продиктований кон'юнктурою характер цього джерела. Але навіть якщо абстрагуватися від того, що цей документ важко розповсюдити на інші періоди Старого порядку, він був лише окремим випадком соціальних класифікацій, властивих тій епосі [5, с. 152-157].

При тому, що міркування про соціальну структуру суспільства в цілому поступово сходили нанівець, традиції соціально-історичні дослідження продовжувалися, і, незважаючи на появу нових «центрів тяжіння» уваги дослідників, соціально-історичні студії зовсім не були відтіснені на периферію історичного знання.

Остання чверть століття зовсім не свідчила про припинення соціально-історичних досліджень. Вони, як правило, не носили усеосяжного характеру, але успадкували кращі риси з історії попереднього періоду. Передусім хочеться відмітити просопографічні дослідження, присвячені відновленню соціального портрета тієї або іншої групи еліти: королівських нотаріусів-секретарів, клерків королівської канцелярії, доповідачів Палати прохань королівського палацу, фінансистів, вищого духовенства. Те ж можна сказати і про такий важкий жанр як історія окремих сімей. Ці та інші роботи мають неминущу цінність передусім тому, що, незалежно від висновків авторів, вони збагачують нас конкретно-історичним знанням, що враховує не лише економічний стан і соціальні зв'язки досліджуваних груп, але і додає риси до їх культурно-психологічного портрета.

Протягом 80-х років у французькій історіографії все частіше використовувався образ «історії в осколках» [15]. Це означало, що колишня парадигма соціально-структурної історії пішла в минуле, нова ж, незважаючи на амбіції прибічників «нової соціальної історії», «історичної антропології», «тотальної історії» так і не зуміла завоювати пануючого положення, хоча досягнуті нею успіхи не підлягають сумніву. Оспорюючи постулати соціально-структурної історії, прибічники нових

напрямів зберегли традицію шанобливого відношення до джерел масового характеру. Так, наприклад, П'єр Шоню, який вважав, що історія повинна зайнятися «основним – тобто емоційним, ментальним, психічним» [3, с. 256], зробив дослідження відношення до смерті в Парижі по матеріалах нотаріальних актів XVI – XVIII ст [12]. Ця робота була покликана «відкоригувати» деякі припущення, висловлені Філіпом Арієсом в його відомій книзі «Людина перед обличчям смерті». Завдання Шоню, зокрема, полягало в тому, щоб надати висновкам Арієса більше обґрунтованого характеру. Задум Шоню вражав своєю масштабністю: адже обстежувалися тисячі заповітів парижан. Для вирішення цього завдання під керівництвом Шоню був створений цілий гурт з молодих істориків-дипломників, кожен з яких обстежував ту або іншу нотаріальну контору. Виклик, кинутий Арієсом і Шоню, був прийнятий істориками-марксистами. Так, монографія Мішеля Вовеля «Смерть і Захід з 1300 р. до наших днів» також значною мірою заснована на матеріалі нотаріальних актів. Парадоксальним чином Вовель проявляє набагато більшу гнучкість, чим Арієс і, якоюсь мірою, Шоню, попереджаючи проти «тверджень, що встановлюють механічну залежність ментальностей від матеріального життя суспільства» [26, с. 24] і наполягаючи на складнішому і суперечливішому характері взаємозв'язку цих явищ. Таким же чужим всякому редукціонізму було дослідження іншого історика-марксиста, Алана Круа: «Бретань у XVI – XVII ст.: Життя, смерть, віра» [14]. Ці «коронні» для історико-антропологічного напрямку сюжети розглядалися автором на матеріалах нотаріальних актів (яких, втім, для Бретані збереглося не так багато, як для Парижу), приходських книг, джерел особистого походження. Актуальна для подібного роду досліджень проблема репрезентативності була розв'язана Аланом Круа дуже радикально: рік за роком наполегливий дослідник об'їжджав на велосипеді усі приходські церкви Бретані, не кажучи вже

про департаментські і муніципальні архіви. В результаті йому вдалося врахувати все наявні джерела в масштабах усієї провінції.

Подібних робіт з'являлося чимало для різних провінцій та різних періодів. Це було повторенням «славного десятиліття» локальних монографій, але вже з урахуванням впливу антропологічно-орієнтованої історії. Проміжні підсумки цього періоду стали відомі вітчизняному читачеві завдяки книзі Ю. Л. Бессмертного «Життя і смерть в середні віки» [1].

Щоб показати, як відбувалася трансформація від соціально-структурної історії до історії соціально-культурної, візьмемо як приклад роботу Роже Шарт'є. У 1981 році в «Анналах» він опублікував статтю «Соціальний простір і соціальне уявне: розчаровані інтелектуали в XVII ст.» [9, с. 389-400]. Узагальнюючи роботи, що оперують великим цифровим матеріалом, автор показує, як університетська освіта в Англії, Франції, Голландії, Німеччині та Іспанії проходить, починаючи з XVI століття, через однакові фази. Спочатку зростання числа вакантних місць підвищує привабливість університетської освіти, потім настає диспропорція між зростаючим числом університетських випускників і обмеженою місткістю «ринку» церковних і світських посад. Поступово в суспільстві розростається шар «розчарованих інтелектуалів», що представляють загрозу для соціальної стабільності. Потім, у міру усвідомлення суспільством цієї проблеми, посилюється соціальний відбір і скорочується число університетських випускників. Новаторство Шарт'є полягало в тому, що він показав різноманіття форм усвідомлення суспільством гостроти цієї проблеми: від створення альтернативних освітніх систем в епоху Кольбера до іспанського крутійського роману, головним героєм якого є, здебільшого, колишній студент. Але Шарт'є, ґрунтуючись на кількісних дослідженнях голландського історика Вілельма Фрійхоффа, відмічає відсутність прямого зв'язку між мірою

заклопотаності суспільства проблемою «зайвих інтелектуалів» і реальною університетською статистикою. Теза про колосальне «надвиробництво» адвокатів продовжувала мусуватися в літературі і публіцистиці в XVIII столітті та навіть в першій половині XIX століття. Ця концепція Роже Шарт'є притягає тим, що на її прикладі можна бачити поступову зміну дослідницьких пріоритетів. Шарт'є спирається на напрацювання соціально-структурної історії, як і раніше, мислить в категоріях «серійної» історії і не позбавлений зацікавленості в соціологічній інтерпретації громадських колізій. Але при цьому соціальні явища і їх культурне осмислення характеризуються принципово різними ритмами, причому друге наділяється здатністю формувати перші. Надалі Шарт'є прийде до тези про необхідність переходу від соціальної історії культури до культурної історії соціального [10].

У ці роки на французьких істориків значний вплив стали чинити імпульси ззовні, передусім соціологічні теорії П'єра Бурдьє, зокрема, його вчення про економічний і символічний капітал та про «габітус», як про переплетення свідомих і неусвідомлених практик поведінки.

Але, мабуть, сильнішим і менш передбачуваним по своїх наслідках був вплив Мішеля Фуко. Стосунки Фуко з істориками були досить суперечливими, але усі свої побудови він засновував на історичному матеріалі, переважно на матеріалі періоду Старого порядку. І поступово, навіть не визнаючи цінності його висновків, історики звикалися з ідеями, введеними в обіг цим неординарним філософом. Цей вплив виражався в засвоєнні ідей деконструктивізму: найважливіші і, здавалося б, непорушні дефініції (наприклад, опозиції між психічним здоров'ям і безумством, між легальним і злочинним, між нормою і сексуальним відхиленням) не властиві усім суспільствам спочатку, але з'являються в певний час і у визначеному місці і, з'явившись, видозмінюють суспільство. Фуко поставив під питання звичне співвідношення між

«словами і речами», заговорив про розчинене в суспільстві насильство, що виражається в мовних практиках. З його легкої руки слова «епістема», «дискурс» з'явилися в працях істориків.

Для істориків старшого покоління Фуко залишався екзотичною і не занадто авторитетною фігурою, черговим модним філософом. Але силу впливу Фуко на наступні покоління істориків важко переоцінити. Йому вдалося показати, що за наявності здібностей до вибудовування всіляких зв'язків інтерпретувати дані джерел можна самими різними способами, а зовсім не так лінійно-раціонально, як це бачилося соціальним історикам 1960-х років.

Прямий або непрямий вплив Мішеля Фуко, а також неослабний інтерес до психоаналізу, введення в обіг багатовимірною поняття «тіла» і «тілесності» приводили у восьмидесяті роки до цілого ряду несподіваних гіпотез, що наново інтерпретували історію того або іншого соціального інституту. Сюди можна віднести роботу Жана Шіфолло про правосуддя у французькому суспільстві [13].

Черговим джерелом натхнення для французьких істориків 70-х – 80-х років стали досягнення їх американських колег. Передусім, звичайно ж, йдеться про праці Н. Земон Девіс, що продовжує плідно працювати на ниві антропологічно орієнтованої історії. Чималу роль зіграли і праці Роберта Дарнтон, який зумів інтегрувати в класичну область вивчення французької революції і освіти дослідження народних забобонів, імпульсивних дій натовпу, функціонування лінгвістичних механізмів. Його робота про масове винищення кішок в Парижі в період правління Людовика XV викликала фурор в рядах французьких фахівців.

Іншим каналом дії американської історіографії стали праці так званої «церемоніалістської» школи. Сходячи до авторитету Ернста Канторовича, ця школа ставила в центр своєї уваги всілякі процесії, ритуали і церемонії, пов'язані з королівською особою: похорони короля,

коронації, урочисті в'їзди монарха в місто, обряди появи короля в Парламенті [19].

Найбільш важливим центром тяжіння уваги французької історіографії за останні двадцять років стала сфера політичної історії. П'єр Губер, який прославився як історик «ста тисяч провінціалів» (так називалося друге видання його роботи про Бове та Бовезі), у 1990 році публікує біографію Мазаріні [17], прославляючи спритного кардинала. Франсуа Блюш завершує свою кар'єру панегіриком все тому ж «Королю-Сонце» [2]. Ле Руа Ладюрі займається тепер не селянами Лангедока і не пастухами з Монтайю, а функціонуванням Версальського двору [22].

Проте в цьому не слід бачити повернення до тієї самої політичної історії, з якою колись вели безкомпромісну боротьбу представники школи «Анналів». Звичайно, традиційна історія великих осіб, історія-подія, історія-розповідь залишилися, нікуди вони не поділися. Але в кращих своїх проявах історіографія другої половини 80-х – 90-х років стала чимось зовсім іншим. З'ясувалося, що політична історія прекрасно уживається з антропологічним підходом. Виходячи з позицій історичної антропології також може бути написана біографія короля [6]. Крім того, солідні історики, що увійшли до науки під знаком соціальної історії, займаючись політичною історією або виступаючи в жанрі біографічного дослідження, додають до них картини соціального життя, опис усього суспільства [20]. Подібне явище можна проілюструвати прикладом Роберта Кнехта, який є сьогодні, мабуть, кращим знавцем реалій XVI століття. Добротна політична історія демонструвала і демонструє явну тенденцію до інтеграції з історією соціально. або соціально-культурною.

До «викликів», кинутих французькій історіографії, належить ще і виклик мікроісторії. Первинний пафос засновників мікроісторії був схожий з інтенціям прибічників «нової історичної науки» і спрямований, головним чином, проти традиційної подієвої, політичної історії, а також

проти соціально-структурної історії, що захоплювалася кількісним аналізом. Вони ратували за вивчення внутрішнього світу людини, за дослідження найрізноманітніших аспектів соціального досвіду і критикували попередню історіографічну традицію за схематизм, погоню за «об'єктивними» процесами та структурами, і як наслідок, за зарозуміло-зневажливе відношення до діючих суб'єктів історії. Але при найближчому розгляді з'ясовується, що прибічників мікроісторії не влаштовують і моделі, що базуються на культурно-антропологічних методах. Адже в захопленні ментальностями можна углядіти характерне для культурної антропології заперечення автономії соціальних акторів. Якщо людина, наслідуючи метафору Кліффорда Гірца, постійно блукає «в лісі символів», то завдання дослідника – розшифрувати цю систему знаків, яка розділяється усіма подібно до повітря, яким ми дихаємо. Ця установка антропологічне орієнтованої історії служить мішенню для тих, хто наполягав на тому, що людина мала свободу вибору тієї або іншої інтерпретації, що між інтерпретаціями виникали конфлікти. Вибираючи той або інший спосіб дії, той або інший варіант «дешифровки світу», людина творила історію, яку і слід розуміти як сукупність індивідуальних виборів, як мережу стосунків, що утворюють ту базу, без якої немислимі ні макроскопічні процеси, ні їх інтерпретації.

Цей виклик мікроісторії був сприйнятий неоднозначно. Так, ставиться під сумнів здатність мікроісторії запропонувати нову парадигму: адже генералізувати на основі мікроісторії надзвичайно важко, якщо не неможливо, а обходитися без генералізації мислення істориків, як і всяке наукове мислення, не в змозі. Розмова на цю тему зазвичай ходить по колу: мікроісторія є опис мікрооб'єктів, мікроісторія не може обійтися без макроісторії тощо.

З мікроісторією сталися характерні метаморфози: її «батьки-засновники», діючи багато в чому інтуїтивно, прагнули піти від

безплідних академічних суперечок, від абстрактних міркувань про метод, бажаючи запропонувати нову версію історії, зробити її людянішою, емпірично насиченою, цікавою для читання. Поступово до них прийшло визнання, їх самих стали вивчати, вони стали вести академічні спори, стали міркувати про метод. У цьому поверненні «на круги своя» важко не побачити дії об'єктивних механізмів функціонування історичного співтовариства. Той же самий альманах «Казус», який розглядає себе як версію мікроісторичного напрямку на вітчизняному ґрунті, в найкоротший строк, всього за три випуски, пройшов шлях від збірки мікроісторичних етюдів до збірки, велика частина якої присвячена міркуванням про долі мікроісторії і про можливі методи дослідження.

Мікроісторія жодним чином не заперечує включення людини в історичний контекст. Однак вона бачить, що цих контекстів багато. Тому кожен індивідуальний випадок може по-різному прочитуватися залежно від ракурсу дослідження. Але, звичайно, вимога «щільного опису» припускає деяке обмеження масштабу дослідження. У зв'язку з цим очевидно стає біда мікроісторичного методу – проблема репрезентативності. Прибічники мікроісторії навчилися виходити з положення тим або іншим способом. Найчастіше використовуючи термін Е. Гренді «виняткове нормальне». Не так важливо, в якій мірі та або інша модель підтверджена статистично (статистика, здебільшого, буде неповною в силу фрагментарності даних), а як вона веде себе в екстремальних умовах, коли один з параметрів піддається деформації.

В цілому французька історіографія відноситься до мікроісторії з відстороненою цікавістю. Проте якщо не в результаті прямого впливу італійської (а також англійської і німецької) мікроісторичної традиції на французьку історичну думку, то в результаті її структурної відповідності шуканням французьких соціологів, відбувається наближення основних

дослідницьких принципів французької історіографії до викликів мікроісторії.

Ще одним, дуже важливим чинником і черговим викликом є лінгвістичний поворот (і пов'язаний з ним деконструктивізм). До цього явища історики відносяться по-різному, від захоплень до безкомпромісного неприйняття, проте тепер уже для всіх стала очевидною найактивніша роль мови, яка не лише відбиває, але і формує соціальний простір. З'явився навіть стійкий термін «перформативність дискурсу» і умовність (але не нейтральність) соціальних дефініцій.

У 80-і роки у свідомості істориків поступово затверджувалося відчуття кризи, краще всього сформульоване в книзі Франсуа Досса з характерною назвою «Історія в осколках» [15]. Історія, яка лише нещодавно сформулювала бажання бути «тотальною історією», прискорила своє роздроблення на окремі субдисципліни, а ті, у свою чергу, швидко розпадалися на окремі сюжети, причому розмови про єдину методологічну основу ставали безпредметними. Були, звичайно, історики, які не погоджувалися з такими твердженнями, але вони виглядали консерваторами. У 90-х роках, ситуація, схоже, почала мінятися. Той же Франсуа Досс висловлює тепер обережний оптимізм, вважаючи, що роки пошуків увінчалися, нарешті, отриманням нової парадигми історичного знання. Звичайно, є історики, які з цим не згодні і вважають, що час узагальнень і глобальних теорій пройшов, що історія втратила статус науки і мова може йти лише про перебирання окремих, ніяк не пов'язаних один з одним фрагментів мозаїки. Але тепер уже ці історики виглядають, швидше, традиціоналістами, зберігаючи прихильність старим істинам.

Спробуємо намітити контури цієї «нової парадигми» і визначити деякі перспективи соціальної історії. Франсуа Досс визначає суть змін в історіографії як «повернення суб'єкта» [16]. Мабуть, йдеться як про

усвідомлення активної ролі історика, так і про усвідомлення необхідності врахування ролі суб'єктів в історії: системи їх уявлень, способів мислити і діяти. Очевидно, що на цій основі можливий досить плідний методологічний діалог, а то і синтез різних напрямів.

Спробуємо показати деякі конкретні приклади подібного синтезу. Реалізацією одного з проектів оновлення соціальної історії стало солідне чотиритомне видання «Культурної історії Франції» під загальною редакцією Жана Франсуа Сірінеллі і Жана Поля Ріу [18]. Ця назва поки що ріже вухо. Зазвичай ставлять питання: «Значить, інша історія безкультурна?» Але ні в якому разі не можна міняти порядок слів; це не історія культури в звичному значенні цього слова. Культурна історія – досить гнучке поняття. У центрі такої історії знаходиться людина, її спосіб сприйняття світу, осмислення свого місця в ньому. Вона вивчає не лише те, чому і як людина діяла в історії, але і що вона при цьому думала та відчувала. Звідси – інтерес до феноменів передачі культурних норм і цінностей, вірувань та ідей, необхідних для сприйняття реальності. Особливо перспективним Же. Ф. Сірінеллі вважає симбіоз цього напрямку з політичною історією, результатом чого, на його думку, повинна стати «культурна історія політичного». Її вже важко буде звинуватити в тому, що це лише історія великих людей, подій і ідеологій, тобто те, що зазвичай називають «історією згори». Вона включає також механізми вираження, передачі і сприйняття політичних ідей, розлитих в суспільстві, їх існування на інфраполітичному рівні. Можливо, що культурна історія еволюціонує також і у бік «культурної історії соціального»: адже до цього закликав свого часу Роже Шарт'є. Як би то не було, «культурна історія» – це вже не просто декларації і програмні статті, а факт, що відбувся, втілений і в згаданому чотиритомному виданні, і в цілому ряду монографій, словом – це один із здійснених і

довгожданих варіантів синтезу соціально-структурної історії з історією ментальностей і історичною антропологією.

Ще одним варіантом синтезу є шлях, запропонований Мартіном Дінгесом [4, с. 98-99]. Він відмічає, що ні історична антропологія, ні мікроісторія не можуть перейти від тлумачення локальних контекстів до цілісного опису історичної еволюції культури. Рішення і вибір історичних суб'єктів самі по собі ще недостатні для того, щоб обійтися без системного рівня. Намагаючись знайти шлях включення результатів мікроісторичних досліджень в опис історичних змін, Мартін Дінгес удається до поняття «стиль життя», під яким розуміється «порівняно сталий тип рішень, що приймаються індивідами або групами, які роблять вибір з пропонованих їм суспільством варіантів поведінки». У цьому сенсі люди менш схожі на автомати, запрограмовані соціалізацією, але і не є автономними індивідами, повністю вільними у своєму виборі. Вибір стилю життя залежить від ресурсів, типу сім'ї і господарства, ціннісних установок. Визнання первинної нерівності життєвих шансів урівноважує небезпеку переоцінки «раціонального вибору».

Таким чином, деякі загальні риси сучасного синтезу соціальної історії і молодших напрямів історичних досліджень представляються наступними:

- увага до суб'єкта;
- скрупульозне врахування усіляких «екранів», що стоять між істориком і об'єктом його вивчення: дискурсивні практики і нарративні стратегії самого історика, різного роду «примуси» текстів і контексту, образ мислення людей, особливості жанру джерела, лінгвістичний апарат;
- аналіз взаємного впливу практики дії людини, обумовленої розподілом ресурсів, і культурних моделей, стереотипів мислення;

- досить вільне використання різних інтерпретаційних моделей і свобода вибору різних методологічних підходів або вільне їх комбінування: окрім інших вигод це дасть дослідникові можливість протистояти «вірусу деконструктивізму», смертельно небезпечному для будь-яких монокуазальних і монометодологічних побудов.

В ідеалі соціальна історія повинна відродити усі кращі досягнення соціально-структурної історії, збагативши їх по-новому осмисленими кількісними методами, підходами історичної антропології, багатствами мікроісторичного аналізу і досвідом лінгвістичного повороту. Але це лише в ідеалі. Історіографічна реальність від цього доки далека. І труднощів на шляху у цього синтезу немало. Вони носять далеко не лише епістемологічний характер, але мають ще і інституціональну природу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Ю. Л. Бессмертный. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
2. Блюш Ф. Людовик XIV / Ф. Блюш; [пер. с франц. Л. Д. Тарасенковой, О. Д. Тарасенкова]. – М. : Ладомир, 1998. – 815 с.
3. Далин В. М. Историки Франции XIX-XX веков / В. М. Далин. – М. : Наука, 1981. – 328 с.
4. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей, 2000. – С. 96-124.
5. Копосов Н. Е. Как думают историки / Н. Е. Копосов. – М. : НЛЮ, 2001. – 326 с.
6. Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой / Ж. Ле Гофф ; [пер. с франц. В. Матузовой]. – М. : Ладомир, 2001. – 800 с.

7. Согомонов А. Ю. Открытие социального (парадокс XVI века) / А. Ю. Согомонов, П. Ю. Уваров // Одиссей. Человек в истории / отв. ред. А.Я. Гуревич. – М., 2001. – С. 199-215.
8. Bluche F. La Véritable hiérarchie sociale de l'ancienne France. Le tarif de la première capitation (1695) / François Bluche, Jean-François Solnon. – Genève : Droz, 1983. – 211 p.
9. Chartier R. Espace social et imaginaire social: Les intellectuels frustrés au XVIIe siècle / R. Chartier // Annales. Histoire, Sciences Sociales. – 37e Année. – № 2 (Mar. – Avril 1982). – P. 389-400.
10. Chartier R. Les origines culturelles de la Revolution française / Roger Chartier. – Paris : Seuil, 1990. – 248 p.
11. Chartier R. Au bord de la falaise. L'histoire entre certitude et inquietude / Roger Chartier. – Paris : A. Michel, 1998. – 293 p.
12. Chaunu P. La Mort a Paris: XVIe, XVIIe et XVIIIe / Pierre Chaunu. – Paris : Fayard, 1978. – 543 p.
13. Chiffolleaux J. La comptabilité de l'au-delà: Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480) / Jacques Chiffolleau. – Rome : Ecole française de Rome, 1980. – 494 p.
14. Croix A. La Bretagne aux 16e et 17e siècles: La vie, la mort, la foi / Alain Croix. – Paris : Maloine, 1980, 2 volumes totalisant 1571-IX p.
15. Dosse F. L'histoire en miettes: des «Annales» à la «Nouvelle histoire» / François Dosse. – Paris : La Découverte, 1987. – 268 p.
16. Dosse F. L'Empire du sens: L'humanisation des sciences humaines / François Dosse. – Paris : La Découverte, 1995. – 420 p.
17. Goubert P. Mazarin / Pierre Goubert. – Paris : Fayard, 1990. – 572 p.
18. Histoire culturelle de la France; [Sous la dir. de J. P. Rioux et J.-F. Sirinelli]. – Paris : Seuil, 1997–1998. – 4 vol.

19. Kantorowicz E. *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology* / Ernst Kantorowicz. – New Jersey : Princeton University Press, 1957. – 518 p.
20. Knecht R. J. *Renaissance Warrior and Patron: The reign of Francis I* / Robert Jean Knecht. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 612 p.
21. *La nouvelle histoire* / Sous la dir. de J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel. – Paris : Retz, 1978. – 576 p.
22. Le Roy Ladurie E. *Saint-Simon ou le Systeme de la cour* / Emmanuel Le Roy Ladurie. – Paris : Fayard, 1997. – 636 p.
23. Mandrou R. *Introduction a la France moderne: Essai de psychologie historique (1500–1640)* / Robert Mandrou. – Paris : A. Michel, 1961. – 400 p.
24. Mandrou R. *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle: Une analyse de psychologie historique* / Robert Mandrou. – Paris : Plon, 1968. – 170 p.
25. Mousnier R. *L'assassinat de Henri IV* / Roland Mousnier. – Paris : Gallimard, 1964. – 410 p.
26. Vovelle M. *La Mort et l'Occident* / Michèle Vovelle. – Paris : Gallimard, 1983. – 456 p.